

Grevskabet Brahesmindes patronatskirker

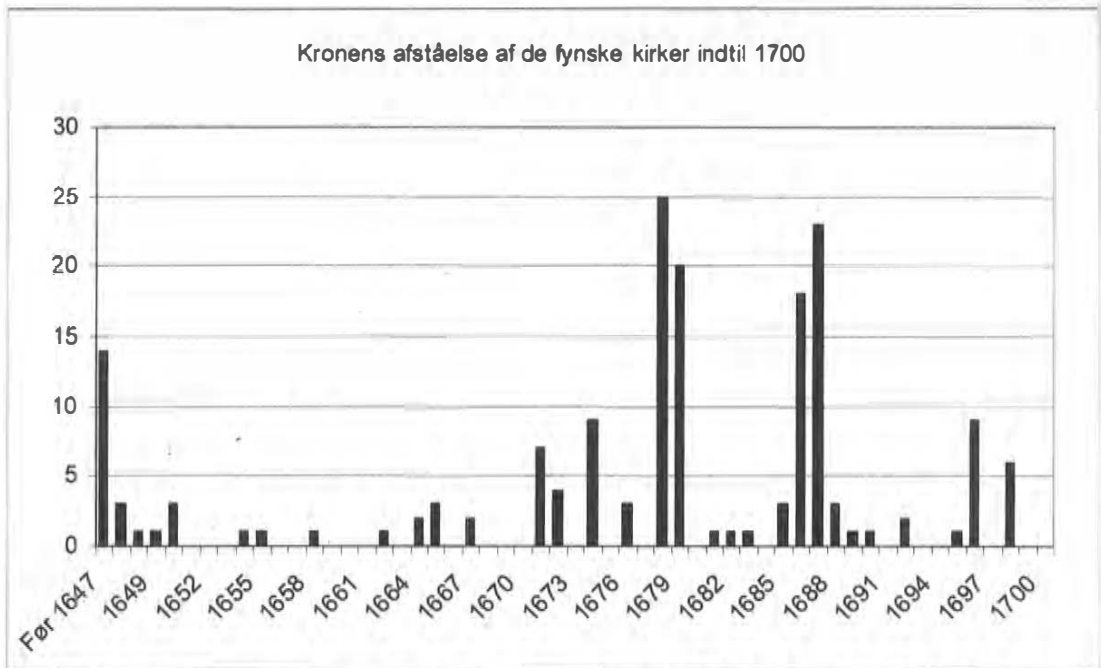
Af
Jesper Thomassen

Efter afslutningen af grevens fejde i 1536 blev der afholdt en herredag i København, hvor et af de vigtigste punkter på dagsordenen var at få placeret ansvaret for krigen. De katolske biskopper blev udnævnt til hovedsansvarlige, og deres ganske betydelige gods og mange rettigheder blev konfiskeret af kronen. Hermed overgik foruden bispetienden også kaldsretten til de fleste af landets præsteembeder til kongen. Bispetiende blev lavet om til kronstiende, mens kirkerne og præsterne beholdt hver deres tredjepart af tienden. Allerede med Kirkeordinansen af 1537 overlod kongen det til menighederne selv at vælge præsterne, med mindre særlige forhold gjorde sig gældende i sognet. Kirken's tiende og øvrige indkomster skulle fremover administreres af kirkeværgerne på menighedens vegne.

På mange måder ligner ordningen fra den danske lutherske kirkes første år begyndelsen til den danske folkekirke, som netop er kendt ved, at staten i vid udstrækning har betroet de enkelte menigheder selv at forvalte sognets kirkelige forhold. Sådanne forhold har det sig imidlertid ikke helt, for linjen mellem reformationskirken og folkekirken blev nemlig brudt i en væsentlig henseende allerede i 1600-tallet. I løbet af dette århundrede blev flere og flere kirker med både kaldsret og indkomster overgivet til private enkeltpersoner, og i perioden fra ca. 1700 og frem til ca. 1910-20 var stort set alle danske kirker i privateje, såkaldte patronatskirker.¹

Langt hovedparten af kirkerne var ejet af en godsejer. Allerede før reformationen findes der eksempler på, at en godsejer havde patronatsret til den kirke, der lå i hovedgårdssognet, men eksemplerne er meget få. På Fyn kan kun tre eller fire kirker konstateres at have været adelige patronatskirker før 1536, heriblandt Hesselager kirke, som Johan Friis til Hesselagergård havde fået i 1527. Christian den 3.s berømte og mægtige kansler ombyggede frem til ca. 1550 Hesselagergård og fik det ophøjet til stamhus for sin slægt. Derudover fik han birket og

Fra slutningen af 1600-tallet og frem til begyndelsen af 1900-tallet var størstedelen af de danske sognekirker i privateje, såkaldte patronatskirker. De fleste patroner var godsejere, og kirkerne blev ofte administreret sammen med det gods, som de var knyttet til. Nogle kirker nød patronens bevågenhed, andre gjorde det ikke. Nogle blev ved samme gods i hele perioden, andre skiftede ejer indtil flere gange. I artiklen ses der nærmere på grevskabet Brahesminde og de fem kirker, som hørte til grevskabet ved dets erektion i 1798.

Grafen viser antallet af fynske kirker, der årligt blev afhændet af kronen i perioden 1647-1698 – i alt 157. Nogle kirker kom tilbage til kronen igen for atter at blive solgt. Kun årstallet for det første salg er registreret.

altså også patronatsret til sognekirken. Han stod også bag nogle ombygninger af kirken, som bl.a. fik tilføjet tre gavle i stil med de karakteristiske svungne gavle på hovedgården. Bygningernes lighed skulle uden tvivl være med til at gøre godsejerens status og fremtrædende stilling synlig for alle, og besiddelsen af patronatsretten lå dermed i forlængelse af ejerens og hans slægts selvopfattelse.

Grafen ovenfor viser antallet af kirker på Fyn, der årligt blev afhændet af kronen – i alt 157 i perioden 1647-1698. Derudover var 14 kirker allerede i privateje i 1646. Langeland, Ærø og Als er ikke medtaget. Nogle kirker kom tilbage til kronen igen for atter at blive solgt. Kun årstallet for det første salg er registreret.

I frem til 1646 gav eller solgte kongen yderligere ti fynske kirker til lokale godsejere, svarende til en kirke hvert tiende år.² Dette år blev der imidlertid så småt åbnet op for et almindeligt salg af kirker. På opfordring af landkommissærerne erklærede Christian den 4., at han

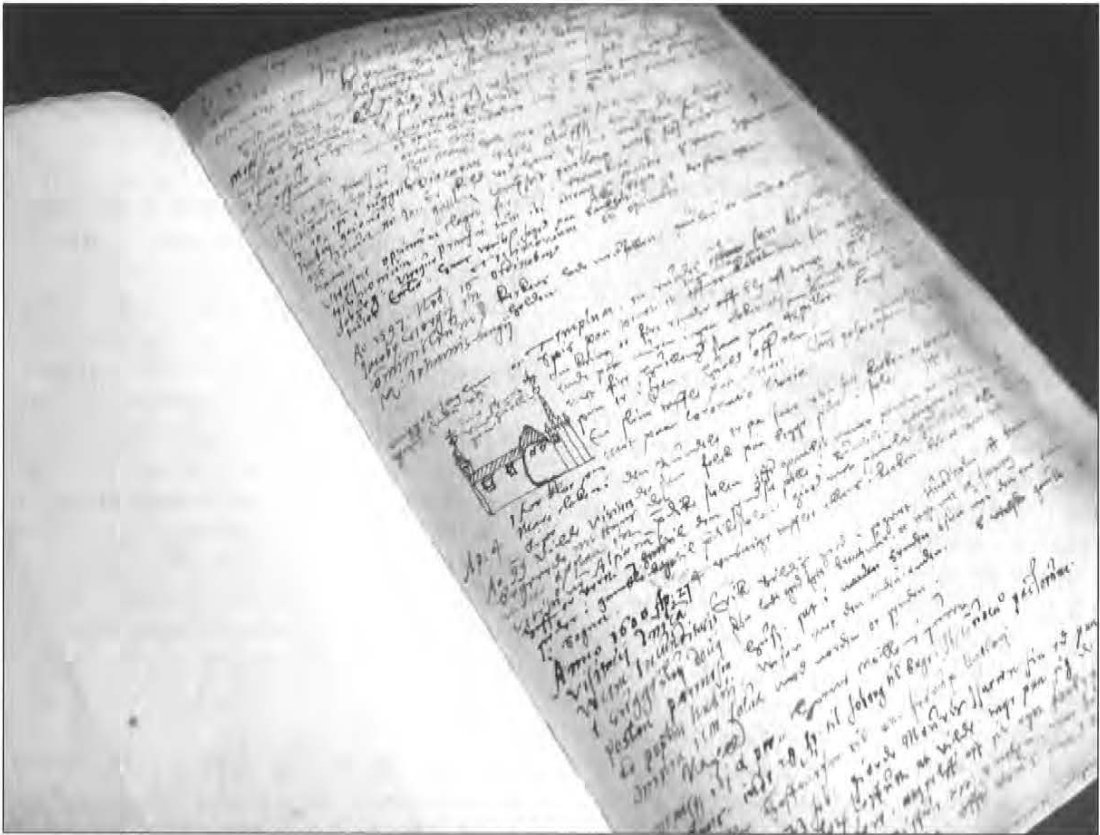
ville se positivt på ansøgninger fra adelige godsejere, der ønskede at købe deres sognekirke.³ Salget af kirker steg, og på Fyn blev yderligere 12 kirker afhændet inden 1660, svarende til næsten en hvert år. Et yderligere opsving i antallet af patronatskirker indtraf efter enevældens indførelse. I perioden 1660-1700 afstod kronen ikke færre end 145 fynske kirker. Højdepunkterne lå i årene 1678-79 og 1686-87, hvor henholdsvis 45 og 41 fynske kirker blev afhændet. Omkring 1700 var kun fire sognekirker på landet samt købstædernes kirker tilbage, resten var patronatskirker i privateje.⁴

Det omfattende salg af kirkerne efter 1660 skyldtes uden tvivl statens skrantende økonomi. Særlig i 1680'erne og 90'erne blev kirkerne simpelthen givet til kronens indenlandske kreditorer som betaling for deres leverancer til hæren, flåden og hoffet. Nogle af aftagerne var ikke selv interesserede i kirkerne, men solgte dem videre, og med tiden blev visse kirker nærmest en handelsvare, som

med jævne mellemrum skiftede ejer. Af og til var ejeren af borgerlig herkomst, hvilket medførte begrænsninger i udøvelsen af kaldsretten. Efterhånden var kaldsretten imidlertid blevet af mindre betydning. Efter 1646 synes der nemlig at være sket en udvidelse af patronens ret til at administrere kirkens økonomi. Senest fra slutningen af 1600-tallet var kirkens indtægt simpelthen blevet patronens private ejendom, dog med det forbehold, at han skulle afholde kirkens udgifter til både drift og vedligeholdelse. De økonomiske fordele ved at eje en kirke må antages at have stimuleret kronens salg af jus patronatus og udviklingen bidrog derfor til, at kirkernes overgang til private blev næsten total. Derved opstod

der talrige situationer, hvor to eller flere kirker med samme præst havde hver sin patron. Der måtte derfor laves en orden, og det almindelige blev, at patronerne skiftedes til at kalde præst. Denne udvikling førte efterhånden til, at kaldsretten blev et supplement til patronatsretten i stedet for at være en del af den. I 1809 blev kaldsretten reduceret til en forslagsret (jus proponendi).

Kirkebygningernes, kirkeinventarets og præsternes historie har altid påkaldt sig stor opmærksomhed, vel primært fordi kirken (og efterhånden også skolen) langt ind i 1800-tallet var den vigtigste kulturinstitution i landbosamfundet. Fortegnelser over en kirkes præster samt beskrivelser af dens inventar og bygning

I den kendte visitatsbog, som biskop Jacob Madsen førte på sine visitatsrejser rundt i Fyens Stift i perioden 1588–1604, findes nogle af de ældste beskrivelser af de fynske kirker og sogne. På hans tid var der kun få patronatskirker, men hvor de fandtes, noterede han det altid i visitatsbogen. Billedet viser bispens indførsel om sit første besøg i Horne sogn i 1588. (Landsarkivet for Fyn, Fyens Bispearkiv)

ger er forholdsvis let tilgængelige. I kontrast hertil har kirkeejerne aldrig påkaldt sig den store interesse.⁵ Selvom det ofte var dem, der mere eller mindre bestemte, hvem der skulle være præst, hvad der skulle købes ind til kirken, hvornår og hvordan kirkebygningen skulle vedligeholdes og meget andet, så findes der ingen samlede fortegnelser over kirkeejerne. Oplysningerne er få, spredte og svært tilgængelige. I det følgende vil der blive set nærmere på fem fynske patronatskirker, som alle hørte under grevskabet Brahesminde (det tidligere stamhus Hvedholm), ved dets oprettelse i 1798 nemlig: Horne, Håstrup, Jordløse, Heden og Vester Hæsinge kirker. Hensigten er at give et indtryk af, hvordan kirkernes ejerforhold kunne forme sig i patronatskirkernes periode fra slutningen af 1600-tallet og indtil de første årtier af 1900-tallet, hvor langt de fleste kirker, også Brahesmindes, i kølvandet på de kirkelige reformer, herunder indførelsen af menighedsrådene i 1903 og tiendeafløsningen i perioden 1903-18, overgik til selveje.⁶

Stamhuset Hvedholm og grevskabet Brahesminde

Centrum for det godskompleks, der i 1751 blev ophøjet til stamhuset Hvedholm, og i 1798 til grevskabet Brahesminde, var hovedgården Hvedholm i Horne sogn vest for Fåborg.⁷ Derudover indgik også hovedgårdene Østrupgaard i Håstrup sogn, Steensgaard i Svanninge sogn og fra 1758 Damsbo i Jordløse sogn.

Hvedholm kendes fra 1400-tallet sidste halvdel, hvor den var i Hardenbergernes eje. I 1557 arvede en datter af rigsråd Jacob Hardenberg, Edel, hovedgården. Hun var gift med Frants Bille til Søholm, og gården var herefter i Billeslægten's eje indtil 1608, hvor den ved arv blev overtaget af Tønne Brahe til Tosterup. Tønne døde allerede i 1611. Farbroderen Steen Brahe til Knudstrup arvede gården, men overdrog den straks til sin søn, godssamleren Jørgen Brahe kal-

Våben for greve Bille Brahe Selby. Grevskabet Brahesminde havde sit navn efter slægten Brahe. De komplicerede regler for nedarving af stamhuse, grevskaber og baronier ved den mandlige slægts uddøen omfattede bl.a. regler om ændringer af navn og våben, så den oprindelige slægt kunne leve videre i mindet. Da ejeren af stamhuset Hvedholm, Preben Brahe, døde i 1786, uddøde Brahe-slægten. I henhold til erektionspatentet tilfaldt stamhuset hans morbroders sønnesøn Axel Frederik Bille (af Bille-slægten). Denne måtte ved tiltrædelsen af stamhuset i 1787 ændre navn til Bille Brahe og kombinere Billernes våben med Brahes. Derved opstod på det nærmeste en ny slægt, som både førte den uddøde og den levende slægt videre. Efter at Brahesmindes ejer yderligere havde tiltrådt det friherrelige Selbyske Forlods, måtte navn og våben atter ændres i 1873, så den friherrelige Selbyske slægt også kunne leve videre i mindet.

det »Den lille konge på Fyn«. I 1677 overtog sønnen Preben Brahe Hvedholm, og i 1708 dennes to sønner landsdommer Jørgen Brahe og kaptajn Henrik Brahe. Jørgen Brahes andel blev efter hans død købt af Karen Brahe til Østrupgaard, og først efter hendes død 1736 blev godset atter samlet på én hånd, fordi kaptajn

Henrik Brahes søn, oberstløjtnant Preben Brahe, i 1739 købte hendes arvinger ud og blev eneejer.

Østrupgård havde i perioden 1632-85 samme ejere som Hvedholm, idet Jørgen Brahe købte hovedgården i 1632. Efter sønnens, Preben Brahes, første hustrus død i 1685 tilfaldt Østrupgård døtrene Karen og Birgitte, hvoraf førstnævnte udkøbte søsteren i 1735. Allerede året efter døde imidlertid Karen Brahe, og tre af hendes broders børn arvede herefter gården. I 1738 solgte de den til svogeren Frederik Jensen Hein og hans hustru Susanne Brahe.

Steensgaard var i 1708 tilfaldet kronen som følge af store skatterestancer, men i 1712 købte den sidste ejers søn, Frederik Jensen Hein, hovedgården tilbage. Han blev i 1737 gift med Susanne Brahe, søster til ejeren af Hvedholm, Preben Brahe.

De tre hovedgårde Hvedholm, Østrupgaard og Steensgaard blev i 1751 ved testamente oprettet til stamhuset Hvedholm. Stamhuset skulle arves af Hvedholms ejer, Preben Brahes, efterkommere, idet søsteren Susanne og hendes mand Frederik Jensen Hein var barnløse. Sidstnævnte døde allerede samme år, og i 1755 købte enken hovedgården Damsbo på auktion og lagde den i 1758 til stamhuset.

Susanne Brahe døde i 1760, og broderen Preben Brahe var nu eneejer af stamhuset. Han døde imidlertid ugift i 1786, og stamhuset overgik herefter til en arving af mødrene slægt, Axel Frederik Bille. Året efter antog han navnet Bille Brahe, sådan som reglerne foreskrev, men allerede året efter døde han, og faderen Henrik Bille (Brahe) overtog nu stamhuset, men kun for en kort tid, idet han døde året efter i 1788. En anden søn, Preben Bille Brahe, blev nu ejer. I 1798 fik han ophøjet stamhuset til grevskabet Brahesminde, som herefter gik i arv fra far til søn, indtil det overgik til fri ejendom i 1928. Herefter gik godskomplekset snart i opløsning.

De fem kirkers ejerforhold

Af de fem kirker, hvortil patronatsretten lå til stamhuset Hvedholms ejer i 1700-tallet, lå de tre i samme sogn som en af hovedgårdene, mens én, Vester Hæsinge, lå i et nabosogn. Det mest almindelige var, at kirke og gods lå nær hinanden. Så kunne godsejeren herved drage størst nytte af det gods og de indtægter, der måtte være knyttet til kirken, og fordi det, særligt hvad angik sædegårdene, var almindeligt, at godsejeren og hans slægt benyttede den lokale sognekirkes offentlig rum til at profilere sig i forhold til omverdenen.⁸ Kun Heden kirke lå ensom i den nordlige ende af Salling herred, langt fra hovedgårdene i den sydlige del af herredet. Den vilkårlighed, der i slutningen af 1600-tallet gjorde sig gældende ved kronens afhændelser af kirkerne, synes kun i mindre omfang at have sat sig spor i forhold til Hvedholms kirkeejerskab. Ikke desto mindre er de fem kirkers ejerhistorie ganske forskellig, og i flere tilfælde blev kirkerne gjort til genstand for handler mellem godsejerne før de endelig blev en del af Hvedholms/Brahesmindes velarronderede besiddelser.

Horne kirke

Hvedholms sognekirke, Horne kirke, hører til blandt det mindretal af kirker, hvortil patronatsretten blev overgivet til en godsejer allerede før 1646. Jørgen Brahe til Hvedholm mageskiftede sig nemlig i 1630 til patronatsretten mod at kongen fik en gård på Sjælland.⁹ Brahe skulle yderligere give 100 rigsdaler i stedet til hospitalet i Odense, idet hospitalet tidligere havde fået tillagt kronens part af korntienden. Erhvervelsen af patronatsretten til Horne kirke skal sikkert ses i sammenhæng med Jørgen Brahes rolle som godssamler i stor stil. Som lensmand på Hagenskov på Fyn og indehaver af flere andre betydningsfulde embeder samt en umådelig godsrigdom, herunder syv fynske hovedgårde, opbyggede han en lokal magtposition på Fyn.¹⁰

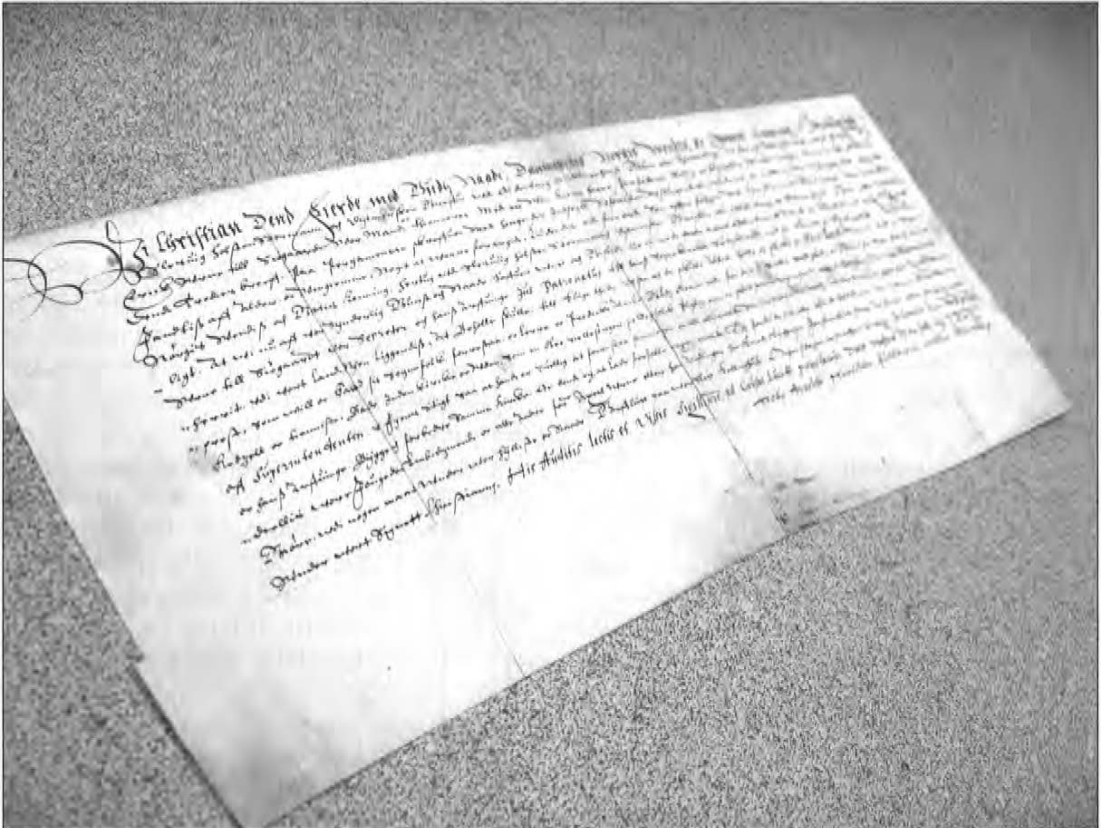
Han erhvervede patronatsretten til adskillige fynske kirker, og hvad var derfor mere naturligt for »Den lille konge på Fyn« end også at anskaffe sig råderetten over sædegårdens sognekirke. Horne kirke forblev herefter ved Hvedholm indtil grevskabets opløsning i 1920'erne.

Den kirke, som Jørgen Brahe overtog ansvaret for, var næppe i perfekt stand. Selvom biskop Jacob Madsen ved sit besøg i 1588 var imponeret over kirkens størrelse, dens hvælvinger og spir, så bemærkede han også en del forfald.¹¹ Taget var i dårlig stand og kirken var »grøn inden udj« (vel muggen eller jordslået). Kirkeladens gavl var brast sammen, og i 1604 måtte den nys tiltrådte præst, Mogens Isaksen, love, at han ville hæfte for 60 daler, som præstegården var sat i stand for og iøvrigt udbedre den yderligere på egen bekostning. Det er uvist, i hvilket omfang kirkens patroner i 1600- og 1700-tallet sørgede for kirkens vedligeholdelse. Helt uden interesse for deres sognekirke har de dog næppe været, og i hvertfald må det antages, at Jørgen Brahe har haft med anskaffelsen af både alterstager og dåbskande at gøre. De bærer nemlig hans og hustruens, Anne Gyldenstiernes, våbner og henholdsvis årstallene 1640 og 1650.¹² Det kan dog ikke udelukkes, at kirken selv betalte for sagerne, helt eller delvist, for kirken patronen radede jo tildels over kirkens indtægter. Ingen har dog præget kirkens udsmykning og inventar mere end den senere patron og første besidder af grevskabet Brahesminde, Preben Bille Brahe. Han har formodentlig personligt stået bag udskiftningen af størstedelen af det gamle inventar omkring 1810, og kirken fremtrådte herefter som helt ny og frisk med altertavle, døbefont, prædikestol, stolestader og herskabsstol m.m. i empire. På kirkegården lod han omkring 1825 opføre et gravkapel for slægten (Bille Brahe), mens de ældre ejere af Hvedholm, Braherne, var gravlagt i kirkens krypt. På en gang udgør hele »projekt Brahesminde«, med hovedgårde, gods og kirker, både et minde om den uddøde adelsslægt

Brahe og en hyldest til dens nulevende arvtagere Bille Braherne. Kirkerne, ikke mindst Hvedholms sognekirke, havde en vigtig funktion i denne iscenesættelse af slægterne. De andre kirker spillede en langt mindre betydelig rolle, men eksempelvis Svanninge kirke, Steensgaards sognekirke, som Preben Bille Brahe købte i 1835, blev dog straks efter købet hovedrestaureret og fik ved samme lejlighed fornyet størstedelen af inventaret i samme stil som Horne kirke. Den særlige interesse for Horne og Svanninge kirker afspejlede formodentlig det forhold, at Hvedholm og Steensgaard var de vigtigste hovedgårde i grevskabet. Horne og Svanninge kirker kan ses som eksempler på, at det private kirkeje ikke altid var til skade for kirkerne, selvom tilstedeværelsen af gammelt og utidssvarende inventar i de fleste af landets kirker fortsat vidner om, at ikke alle patroner sørgede lige godt for (alle) deres kirker.

Håstrup kirke

Patronatsretten til Håstrup kirke var under kronen indtil den i 1676 blev mageskiftet til Birgitte Trolle til Brahetrolleborg sammen med kirketienden, herligheden over præstegården og degnebolet samt kirkens tilliggende gods og indkomst, i alt 36½ tønder hartkorn.¹³ Trolle udlagde til gengæld tre gårde i samme område, som kronen kunne bruge til ryttergårde. Kirken forblev under Brahetrolleborg indtil 1757. Dette år indgik den daværende ejer, Christian Ditlev greve Reventlows formyndere, nemlig et mageskifte med Østrupgaards ejer, Susanne Hein eller Brahe, hvorved hun overtog kirken med jus vocandi (kaldsretten) foruden kirkens korn- og kvægtiende, en halv kongekorntiende samt kirkens landgilde.¹⁴ Til gengæld afstod hun kongetienden af Østerhæsinge sogn, som lå til Østrupgård. Mageskiftet belyser det forhold, at selvom der primært lå økonomiske overvejelser til grund for mageskiftet, så måtte der også tages hensyn til de rettigheder, der ikke umiddelbart

Christian den 4.'s stadfæstelse af 13. juli 1603 på Christian 3.'s overdragelsesbrev til Axel Urne til Søgaard af 13. marts 1547 på jus patronatus til Søby kirke i Åsum Herred. (Landsarkivet for Fyn, pergamentsamlingen.)

kunne gøres op i penge, nemlig retten til at kalde præst. I brevet hedder det om den økonomiske side af sagen, at da Håstrup kirke lå så langt fra Brahetrolleborg, at tienden ikke kunne føres dertil uden store omkostninger, ville et mageskifte med det nærmere beliggende Øster Hæsing sogns kongetiende være til fordel for Brahetrolleborgs ejer. Det samme gjaldt for Susanne Hein, der også fik tiendekornet tættere på sin hovedgård ved mageskiftet. Her findes nok den væsentligste grund til mageskiftet. Imidlertid lå Østrupgård i Håstrup sogn, og det var annekts til Jordløse, som Susanne Hein også havde patronatsretten til. Dermed ville hun kunne udøve kaldsretten ubesværet, idet den samme præst jo betjente begge hendes sogne. Med Øster Hæsing kirke fulgte imidlertid ingen kaldsret, og derfor var

det nødvendigt at kompensere Brahetrolleborgs ejer. Der blev derfor truffet den lidt pudsige ordning, men sikkert helt i overensstemmelse med tidens tankegang, at grev Reventlow næste gang præsteembedet ved Heden og Nørre Søby kirker blev ledigt for denne ene gangs skyld, skulle have lov at kalde præsten. Patronatsretten til Heden lå nemlig også til Østrupgaard (eller rettere til Steensgaard). Heden og Nørre Søby var imidlertid forsynet med en ung præst, der var tiltrådt embedet så sent som i 1755.¹⁵ Det blev derfor først aktuelt med en præstekaldelse ved hans død i 1782. Situationen var imidlertid den, at mens kaldsretten til annekskirken Heden tilhørte Steensgaard, så havde ejeren af Søby Søgaard patronats- og kaldsret til hovedsognet Nørre Søby. I tilfælde som dette var det reglen,

at patronerne på skift stod for præstekaldelsen. I 1782 var det Søby Søgårds tur, og det blev derfor ejeren, major Rosenkrantz, der valgte præst.¹⁶ Den gamle aftale var imidlertid ikke glemt, og da der næste gang i 1809 blev mulighed for at besætte embedet, udøvede Reventlow sin ret. Først da var mageskiftet endelig fuldbyrdet.

Jordløse kirke

Som ovenfor nævnt havde Østrupgaards ejer i 1757 også patronatsretten til Jordløse kirke. Ligesom Håstrup kirke kom også Jordløse til ad omveje. I 1678 fik Mogens Rosenkrantz til Landting skøde på jus patronatus, ikke blot til Jordløse på Fyn, men tillige til fire andre kirker beliggende i det nordlige Jylland.¹⁷ Med patronats- og kaldsretten fulgte kirkernes tiender, herligheden over præstegårdene og degnebolene og alt kirkernes tilhørende gods og anden herlighed, i alt knap 60 tønder hartkorn. Der var tale om et regulært køb, og betalingen på 1478½ rigsdaler 7 skilling blev lagt i rede penge. Formodentlig var det kirkegodset og tienderne, som Rosenkrantz havde størst interesse i, men som det fremgik ovenfor ved Håstrup kirke, kunne dette bedst udnyttes, når kirke og hovedgård lå tæt på hinanden. I Jordløse sogn ejede Rosenkrantz godset Damsbo, så her passede pengene. Det var iøvrigt typisk for 1670'erne, at selvom kronen i stor stil solgte ud af sine kirker for at få penge i kassen, så foregik det efter en vis plan. Køberne var først og fremmest godsejere med tilknytning til de sogne, hvor kirkerne lå. Som det vil fremgå nedenfor ved Heden kirke, så var situationen en ganske anden og langt mere planløs og tilfældig i 1680'erne. Patronatsretten til Jordløse kirke forsatte med at høre under Damsbo, men i 1724 solgte Axel Rosenkrantz hovedgården til etatsråd Hans Nobel til Sandholt, som solgte den videre til købmand i Fåborg Henrik Larsen Lund, og derefter overtog dennes søn Søren Lund. I 1755 købte så Susanne Hein Damsbo på auk-

tion, og herved kom patronatsretten i hendes og fra 1758 i stamhuset Hvedholms besiddelse.

Heden kirke

Heden, et lille sogn uden hovedgård, blev offer for den planløshed, som kronens salg af kirker var kendetegnet ved i 1680'erne i forhold til 1670'erne. I 1687 blev patronatsretten afstået til justits- og kancelliråd Vilhelm Mule og generalfiskal og assessor i kancellikollegiet Jørgen Landorph sammen med ni sjællandske, yderligere tre fynske og 22 jyske kirker. Alle kirker blev afstået med deres kirketiender og øvrige indkomster, foruden noget løstgods, i alt godt og vel 930 tønder hartkorn samt nogle løse pengeafgifter.¹⁸ Kirkerne var betaling for en gæld på omtrent 20.500 rigsdaler, som kronen skyldte de to herrer. Mule og Landorph havde næppe noget at bruge kirkerne til, men det var trods alt bedre at have 34 kirker med tiender end at være kongens kreditor. Kirkerne kunne i det mindste sælges videre, hvilket i Heden kirkes tilfælde skete allerede samme år.¹⁹ Køberen var amtsskriveren i Ribehus Amt Jens Christensen Heden. Hvad han ville med kirken og dens tiende vides ikke, men da han var født i Heden sogn, har der måske været tale om veneration snarere end spekulation. Først to år senere, i 1689, købte Jens Christensen Heden hovedgården Steensgaard, hvortil patronatsretten til Heden kirke herefter kom til at høre. Nogen tæt driftsmæssig tilknytning mellem Steensgaard i Svanninge sogn og Heden var der imidlertid ikke tale om; i 1712 var der kun tre fæstere under Steensgaard i Heden sogn, og der var derfor tale om strøgods.²⁰ Det ville have været mere oplagt, hvis ejeren af Søby Søgård i Nørre Søby havde købt patronatsretten. I 1549 havde Axel Urne nemlig erhvervet patronatsretten »til sin sognekirke Søbye«, og siden havde kirken fulgt Søby Søgård.²¹ Ejerne af hovedgården var i 1687 brødrene Christian og Iver Urne. De havde haft gården i fællesskab siden

1802

Stolestad No. 1	Stolestad No. 2	Stolestad No. 3
<p>1. Poul og Poulens Christian, Mose i Hæstved Poul og Poulens Hans, Fensbo i Hæstved Mads, Poulsen i Hæstved Poulsen, Poulsen i Hæstved</p> <p>2. Poul og Poulens Christian, Mose i Hæstved Poul og Poulens Hans, Fensbo i Hæstved Mads, Poulsen i Hæstved Poulsen, Poulsen i Hæstved</p> <p>3. Poul og Poulens Christian, Mose i Hæstved Poul og Poulens Hans, Fensbo i Hæstved Mads, Poulsen i Hæstved Poulsen, Poulsen i Hæstved</p>	<p>1. Poul og Poulens Christian, Mose i Hæstved Poul og Poulens Hans, Fensbo i Hæstved Mads, Poulsen i Hæstved Poulsen, Poulsen i Hæstved</p> <p>2. Poul og Poulens Christian, Mose i Hæstved Poul og Poulens Hans, Fensbo i Hæstved Mads, Poulsen i Hæstved Poulsen, Poulsen i Hæstved</p> <p>3. Poul og Poulens Christian, Mose i Hæstved Poul og Poulens Hans, Fensbo i Hæstved Mads, Poulsen i Hæstved Poulsen, Poulsen i Hæstved</p>	<p>1. Poul og Poulens Christian, Mose i Hæstved Poul og Poulens Hans, Fensbo i Hæstved Mads, Poulsen i Hæstved Poulsen, Poulsen i Hæstved</p> <p>2. Poul og Poulens Christian, Mose i Hæstved Poul og Poulens Hans, Fensbo i Hæstved Mads, Poulsen i Hæstved Poulsen, Poulsen i Hæstved</p> <p>3. Poul og Poulens Christian, Mose i Hæstved Poul og Poulens Hans, Fensbo i Hæstved Mads, Poulsen i Hæstved Poulsen, Poulsen i Hæstved</p>

Patronen var ansvarlig for alt på nær det, der vedrørte troen og de kirkelige ceremonier. I godsarkiverne findes der derfor ganske mange dokumenter om kirkerne og deres materielle forhold. I Brahesminde godsarkiv således materiale om patronatskirkerne, deres tiender, præstegårde og jorder såvel som deres indretning og reparationer samt regler for anvendelse af kirkegårdene og kirkeklokkerne og meget andet. Her er vist en fortegnelse over stolestadernes brugere i Vester Hæsing kirke i 1802. En sådan stolestadeordning, som sikkert har indebåret en omfordeling af staderne, skulle patronen godkende. (Landsarkivet for Fyn, Brahesminde godsarkiv, Diverse vedr. kirkerne 1761–1872.)

faderens død i 1669, og muligvis har de ikke været særlig interesseret i dens drift. I perioden 1689–1700 var Christian Urnes enke, Anne Sofie Krabbe, ejer. Hun købte i 1695 patronatsretten til Stenløse og Fangel kirker. Havde hun også haft mulighed for at købe Heden kirke, havde hun måske gjort det? Så kunne hun nemlig selv have valgt sin sognepræst, men da patronatsretten til annekssoget Heden lå til Steensgaard, måtte hun hver anden gang overlade præstekaldelsen til denne fjernbeliggende hovedgårds ejer.

Vester Hæsing kirke

Den sidste kirke, som hørte til Brahesminde i 1798, var Vester Hæsing. I 1696 blev den af kronen givet til landsdommer Peder Luxdorf til Fjellebro med jus patronatus et vocandi og kirkens tiende som betaling for et lån eller en kredit, som denne havde ydet kronen. Der gik sikkert ikke lang tid, før kirken blev solgt videre, for i 1714 ses kaptajn Rosenkrantz til Damsbo at være ejer, og ligesom Jordløse kirke indgik Vester Hæsing kirke fra 1758 sammen med Damsbo i stamhuset I-Hvedholm. Som nævnt lå Damsbo i Jord-

løse sogn, og Vester Hæsinge var nabo-sogn både til dette og til Håstrup sogn. Rosenkrantz' to kirker lå dermed i umiddelbar nærhed af hans hovedgård, og også i forhold til stamhuset Brahesminde var der tale om en udmærket fordeling af kirkerne. Kun Heden faldt uden for.

Andre kirker med tilknytning til grevskabet

Endnu en kirke bør omtales, selvom den ikke hørte under Brahesminde, nemlig Vissenbjerg. Noget kunne nemlig tyde på, at Preben Brahe til Hvedholm i 1678 var tæt på at købe denne kirke med kaldsret, kirketiende og tiendegods. Et skøde ses at være blevet udfærdiget, men tilsyneladende blev det ikke effektueret.²² I stedet blev kirken i 1686 solgt til major Jørgen Rantzau. Dette kirkekøb forekommer en smule underligt, for Vissenbjerg sogn havde ingen central beliggenhed i forhold til Preben Brahes besiddelser. Man kan kun gisne om, hvilke bagtanker Brahe har haft. Tilsyneladende var der ikke tale om indløsning af en gæld, for betalingen skulle ifølge skødet være sket i rede penge.

Horne, Jordløse, Håstrup, Heden og Vester Hæsinge kirker indgik i grevskabet Brahesminde ved dets oprettelse i 1798, men gennem 1700- og 1800-tallet blev der flere gange handlet med kirkerne og deres gods.²³ Hårby kirke med jus patronatus blev købt til grevskabet i 1809 og Svanninge kirke i 1835. Både køb og salg synes at have været med til at arrondere grevskabet yderligere og befæste dets godskoncentration i det sydvestligste hjørne af Salling herred. Lige til det sidste indgik kirkerne og deres ejendom i godsejernes økonomiske politik.

Afslutning

Selvom kronen i slutningen af 1600-tallet solgte sine kirker næsten på må og få til hvem, der ville købe, så endte de fleste af kirkerne alligevel med at blive knyttet til den patron, der kunne få bedst gavn af dem. Dette var også tilfældet med Brahesmindes kirker. På nær Heden kirke, som må være den undtagelse, der bekræfter reglen, så lå alle kirkerne i umiddelbar nærhed af grevskabets hovedgårde. Hermed kunne kirkegodset bedst udnyttes, og desuden fik patronen mulighed for at bruge sin egen sognekirke til at markere sig selv og slægten overfor omverdenen i det omfang, han havde denne interesse. Mere end halvdelen af Fyns øvrige sognekirker var i en lignende situation i 1700- og 1800-tallet, icludt deres patron enten var besidder af et stamhus, et grevskab eller et baroni. Det har sikkert spillet en rolle, at netop disse godstyper normalt havde som forudsætning, at de rådede over en vis mængde geografisk koncentreret hartkorn. For grevskabernes vedkommende normalt 2.500 lønder, hvilket var ganske meget. Kirkerne var med deres tiender og jorder oplagte købsemner for en vordende stamhusbesidder, når nu kronen var så villig til at sælge ud af dem. Ejeren af Brahesminde var med sine fem kirker på tidspunktet for grevskabets oprettelse i 1798 langt fra den største kirkeejer på Fyn. Grevskaberne Langeland, Wedellsborg og Gyldensteen havde langt flere kirker.

Det er svært at sige, hvilken betydning det private kirkeejere fik for kirkerne. Hvordan det ville være gået, hvis ikke kronen havde solgt kirkerne, er ganske uvist. Biskop Engelstoft fremførte i 1841/42, at kirkerne på Ærø var bedre ved magt end kirkerne i det øvrige land.²⁴ Det var angiveligt et resultat af, at de aldrig havde været i privateje. Den gode biskops opfattelse må dog formodes at have været stærkt farvet af hans holdning til patronsretten, som bestemt ikke var positiv. Som i Brahesmindes tilfælde har patronens interesse for kirkens materielle for-

hold sikkert ofte været afhængig af, om der var tale om hans egen sognekirke eller blot en kirke i et sogn uden en vigtig hoved- eller sædegård. Nogle kirker havde således deres patrons bevågenhed, andre havde det ikke.

Noter

1. De fynske patronatskirker er tidligere behandlet af Jesper Thomassen: *Kronens afhændelse af dens fynske jus patronatus 1646-98, i: Historie, 1994, s. 61-89.*
2. Antallet af afhændede kirker vedrører kun Fyn med omkringliggende småøer. Langeland og Ærø er ikke medtaget. På Langeland kom alle kirker på nær Skrøbelev og Rudkøbing efterhånden under grevskabet Langeland. Kirkerne på Ærø, som var en del af hertugdømmet Slesvig, blev slet ikke afhændet.
3. Resolution af 31. maj 1646, gengivet i: Kristian Erslev: *Aktstykker og Oplysninger til Rigsrådets og Stændermødernes Historie i Kristian IV's Tid*, Kbh. 1887-88, bd. 3.
4. I 1720'erne købte kongen en del fynske kirker tilbage for at indlemme dem i ryttergodset. De fleste af disse blev dog atter solgt i 1760'erne ved afhændelsen af ryttergodset.
5. For nylig er der dog tildels rådet bod på dette i: Ebbe Nyborg og Birgitte Bøggild Johannsen: *Herregård og kirke*, i: John Erichsen og Mikkel Vensborg Pedersen (red.): *Herregården. Menneske – samfund – landskab – bygninger*, Kbh. 2005, bd. 3.
6. Om afløsningen af Brahesmindes kirkers tiender se: Landsarkivet for Fyn, Brahesminde godsarkiv, sager vedr. kirkernes tiendeafløsning 1862-1926.
7. Den korte gennemgang af hovedgårdenes historie bygger først og fremmest på *Trap Danmark*, 5. udg. Om Grevskabet Brahesminde se: Claus Bjørn: *Brahesminde – Et grevskabs historie*, 2002. Stamtavler over de adelige slægter findes i *Danmarks Adels Aarbog*, nemlig Bille: 1890 og 1985-87; Brahe 1888 og 1950.
8. Jesper Thomassen: *Kronens afhændelser af den fynske jus patronatus 1646-98, i: Historie, 1994, s. 61-89.*
9. *Kronens Skøder* 22. dec. 1630. *Kancelliets Brevbøger* 2. jan. 1630.
10. *Dansk Bibliografisk Leksikon*.
11. Jens Rasmussen og Anne Riising (udg.): *Biskop Jacob Madsens visitatsbog 1588-1604*, Odense 1991, s. 238-39.
12. *Trap Danmark*.
13. *Kronens Skøder* 13. maj 1676.
14. Landsarkivet for Fyn, Brahesminde godsarkiv, adkomster vedr. Østrupgård 1632-1815.
15. Aage Dahl: *Danmarks Præstehistorie* (Heden sogn), kopi af utrykt manuskript på Landsarkivet for Fyns læsesal.
16. Landsarkivet for Fyn, Fyens bispearkiv, Kollatser og kaldsbreve 1742-86, 19. april 1782.
17. *Kronens Skøder* 12. sept. 1678.
18. *Kronens Skøder* 19. marts 1687.
19. Landsarkivet for Fyn, Fyens bispearkiv, Salling Herreds breve 1539-1689, 26. april 1687.
20. Landsarkivet for Fyn, Brahesminde godsarkiv, Adkomster på Stensgaard hovedgård og gods 1579-1758, auktionsskøde med jordebog af 24. dec. 1712.
21. *Kronens Skøder* 13. marts 1549.
22. *Kronens Skøder* 12. sept. 1678.
23. Landsarkivet for Fyn, Brahesminde godsarkiv, Adkomster vedr. Hvedholm m.v. 1657-1876.
24. C.T. Engelstoft: *Om Beskikkelse af Kirkens Tjenere i den danske Kirke fra Reformationen til vore Tider*, *Theologisk Tidsskrift* 1841 og 1842.